

HÉBER ÜDVÖZLŐVERSEK SZEREPE A 17. SZÁZAD IRODALMI GONDOLKODÁSÁNAK ALAKÍTÁSÁBAN

Bartók István

Az üdvözlőversek szerzői és címzettjei közül többen meghatározó szerepet játszottak a korszak irodalmi gondolkodásának formálásában. Hogyan is volt ez lehetséges? A régiség kritikátörténetében kiemelkedő jelentőségű a szövegalkotás szabályainak megfogalmazása, az úgynevezett *paeceptum*-irodalom: legnagyobb-részt retorikai, logikai és grammatikai kézikönyvek. A továbbiakban említendő szerzők életművéből elsősorban ezekre a területekre hozok példákat. A normatív összegzések mellett különös figyelmet érdemel minden olyan adat, ami a követelményrendszer ismeretére és tudatos érvényesítésére mutat, akár csak a szerzőknek saját vagy mások munkásságához fűződő elméleti igényű megállapításai.

Ami a retorikát illeti: már a kereszténység első századaiban elkezdődött a profán ékesszólástan alkalmazása az egyházi szövegekre, azok speciális szempontjaihoz igazítva, szoros összefüggésben egy-egy korszak mentalitástörténeti környezetével, teológiai, vallási irányzataival. A szakrális retorikák az egyházi irodalom legfontosabb műfajai, a prédikáció és az imádság megszerkesztésének szabályait rendszerezték. A középkori eredetű *ars praedicandi* és *ars orandi* ismeretének és alkalmazásának nyomai már a magyar irodalomtörténet legkorábbi korszakaiban felbukkannak, majd az egyre árnyaltabb elméleti megjegyzések után a 17. században jelentek meg először önálló, magyar szerkesztésű prédikáció- és imádságelméleti művek, mégpedig éppen a héber üdvözlőversekkel kapcsolatban említhető szerzők munkásságában.

Kritikátörténeti szempontból kiemelkedő Medgyesi Pál és Martonfalvi Tóth György tevékenysége. Szilágyi Tönkö Márton ugyan csak közvetve kapcsolódik a hebraisztikához – összeállította Martonfalvi peregrinus diákjainak katalógusát, amelyben a héber versszerző Balkányi Györgyről megjegyzi: „Meg-hólt német

Országban”¹ –, de kritikátörténeti érdemei elvitathatatlanok. Martonfalvi munkássága a logikai irodalomban is meghatározó. Jászberényi Pálnak nyelvészeti munkássága jelentős, hiszen a korszak nyelvi kultúrájának megismeréséhez elkerülhetetlen a grammatikai irodalom ismerete.²

Medgyesi Pált az egyház- és mentalitástörténet a puritanizmus legfontosabb magyarországi képviselőjeként tartja számon.³ Ez azért hangsúlyozandó, mert a puritánus eszmék alapvetően meghatározzák nemcsak Medgyesi, hanem Martonfalvi és Szilágyi egyházi retorikáit is. A puritánus elvek legnagyobb hatású, Európa-szerte elterjedt, számos nyelvre lefordított összefoglalása Lewis Bayly munkája (*The Practice of Piety*, első ismert kiadása a második, London, 1603). Magyarra Medgyesi Pál fordította 1636-ban. Medgyesi életében 5 kiadást ért meg.⁴

A puritánus eszmerendszer lényeges követelménye az Istennek tetsző, az üdvösséghez elvezető életmód, azaz a *pietas*, a kegyesség megvalósítása a mindennapokban. Ehhez kell igazodnia a prédikátornak: egy-egy szentírási szakasz magyarázata során legfontosabb feladata, hogy a kegyes életmódot segítse elő a hívek számára, azaz meg kell mutatnia, hogy a hallottakból következő tudnivalókat hogyan hasznosíthatják viselkedésükben, tetteikben. A középkori *ars praedicandi* és az azok nyomán készült prédikációk központi eleme a *Doctrina*. A magyar prédikációkban is sokszor kiemelten megjelenik mint Tanulság, akár belső alcímként, akár a margón. A protestáns prédikációelméletekben, amelyeket már *ars concionandi*-nak hívnak, különösen a puritánus alapokon állókban, még fontosabb a tanulság alkalmazása, az *Usus*, azaz a Haszon. Említett hazai szerzőinknél számos példát láthatunk a különféle hasznok külföldi – angol, holland, német – minták alapján kidolgozott rendszerére. Ezeket kapcsolja még szorosabban a

¹ Zsengellér 2021: 149.

² A felsorolt szerzők kritikátörténeti érdekű munkásságáról részletesen: Bartók 1998.

³ Az előző jegyzetben hivatkozottnál újabb irodalom Medgyesi Pálról és a puritanizmusról: Petrőczy 2006; Oláh 2007; Fazakas és Győri (szerk.) 2008; Kecskeméti 2009.

⁴ Medgyesi Pál, *Praxis Pietatis, az az: Kegyeség-Gyakorlás* (Debrecen: 1636) RMNY 1639; (Lőcse: 1638) RMNY 1735; (Bártfa: 1640) RMNY 1817; (Lőcse: 1641) RMNY 1895; (Várad: 1643) RMNY 2042.

gyakorlathoz az *Applicatio*, a Rászabás, azaz a hasznok elevenné tétele, sokszor az adott gyülekezet időszerű helyzetére alkalmazva.

A 17. század magyarországi irodalmi gondolkodását meghatározó eszmeáramlatok közül feltétlenül megemlítendő a ráfizmus. Pierre de la Ramée (Ramus) újrendszerezte a humán tudományokat, részben a skolasztika arisztotelizmusával szembefordulva, ami a protestáns világban óriási visszhangra talált.⁵ A puritánus szellemű munkákra a tudnivalók feldolgozásának módszere, a dichotóm felosztás mellett hatott az utilitárius szemlélet is, mely szerint az egyes szakterületek ismeretanyagának kifejtése nem lehet öncélú elméleti konstrukció, hanem a gyakorlati alkalmazást, a hasznosságot kell elősegítenie.

Medgyesi Pál imádság- és prédikációelmélete az első magyar egyházi retorika.⁶ Kétnyelvű: az egyes fejezetek latinul, majd magyarul követik egymást. Ez a magyar elméleti szaknyelv tanulmányozása miatt rendkívül fontos, hiszen pontosan megfigyelhető, milyen magyar szakkifejezések adják vissza a latin vagy görög terminusokat. Néhány példa:

<i>periodos</i>	kerület
<i>axioma</i>	tellyes értelmű mondat
<i>tropus et figura</i>	tulajdonságtalan szólás
<i>ironia</i>	ingerlő mód
<i>analysis</i>	űzés-fűzés

Az első két fejezet az imádság, majd három táblázatos összefoglalás és a kapcsolódó „Regulák” a prédikáció elkészítésének szabályait tárgyalják. Az első és a harmadik táblázat a műveltebb közönségnek szánt, igényesebben kidolgozott prédikáció rövidebb és hosszabb változatát ismerteti, míg a második az egyszerűbb hallgatóság megnyerésére alkalmas beszédminta.

⁵ Hotson/Zászkaliczky (ford.) 2009: 122–123.; Kecskeméti 2018; Kecskeméti 2019.

⁶ Medgyesi Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare* [...] (Bártfa: 1650) RMNY 2310.

Az egyes szerkezeti elemek elrendezése, a *dispositio* adja meg a prédikáció gondolatmenetét, középpontban a hasznokkal. Medgyesi a puritánusok egyik fő példaképe, az Angliából Németalföldre települt teológus, William Ames (Amesius) nyomán két fő csoportról, elméleti és gyakorlati haszonról beszél: „a Haszon vagy az Értelmet nézi, vagy az Életet”.⁷ Ebből a megfogalmazásból kitűnik, hogy az első elméletibb jellegénél fogva inkább a Tanulssággal rokon, míg a második befolyásolhatja közvetlenebbül a mindennapi életet, magatartásformákat, viselkedést. Az „életet néző” hasznok között szerepel a

<i>Reprehensio</i>	Meg-feddő Haszon
<i>Repressio</i>	Le-verő Haszon
<i>Correctio</i>	Meg-jobbító Haszon

Az első kettő az elkövethető hibákat kárhoztatja és elkerülésükre buzdít, míg a harmadik a követendő utat jelöli ki.

Martonfalvi Tóth György⁸ és tanítványa, Szilágyi Tönkö Márton⁹ latin nyelvű kézikönyveket írtak, de a latin szövegbe számos magyar szakkifejezést, példát illesztettek. Ezzel egyértelművé tették az idegen terminusok magyar megfeleltetését, ugyancsak jelentős adalékokkal járulva a magyar elméleti szaknyelv megteremtéséhez. Medgyesinél szorosabban ragaszkodtak Amesius rendszeréhez, bár kettejük között is figyelhetők meg eltérések.

Martonfalvi prédikációelméleti munkájának címében is utal mintájára.¹⁰ A prédikációírás tudnivalóinak önálló kötetben megjelent rendszerezése mellett egy nagyobb munka részeként magyarul is olvasható mindezek rövidebb összefoglalása. Amesius terjedelmes teológiai kompendiumát (*Medulla Theologiae*, Amsz-

⁷ Medgyesi, *Doce nos...*, K3v.

⁸ Nagy 2000; Baráth 2000.

⁹ Tóth 1977.

¹⁰ Georgius Martonfalvi, *Ars concionandi Amesiana* [...] (Debrecen: 1666) RMNY 3275.

terdam, 1628) Martonfalvi latinul két vaskos kötetben magyarázta végig,¹¹ majd magyarul is átdolgozta. Ez utóbbi lényegében fordításnak tekinthető. Az első könyv 35. fejezete foglalkozik a prédikációval.¹²

Martonfalvi Tóth György igen nagy mértékben hozzájárult a ráamista eszme-rendszer magyarországi elterjesztéséhez. Ramus és követői szerint a tudás megszerzésének legáltalánosabb módszertani útmutatója a logika. Martonfalvi latin nyelvű logikai összefoglalóiban igen részletesen, lapok százain fejt ki a mester tanait.¹³ Kapcsolódva a kor európai vitáihoz, sorra cáfolja a ráamizmusnak ellentmondó nézeteket. Munkáinak különös jelentősége, hogy – akárcsak az egyházi retorikában – a latin szövegbe beilleszti az idegen terminusoknak megfelelő magyar szakkifejezéseket.

Szilágyi Tönkö Márton Medgyesihez hasonlóan egy kötetben rendszerezi az imádság és a prédikáció tudnivalóit.¹⁴ A munka részben Martonfalvi *Ars Concionandi Amesianae*jának sok példával, kitérővel, bőbeszédűbben előadott kifejtése, de Szilágyi több olyan területre is kitér, amivel tanára nem foglalkozott. Mindkettőjüknél megjelenik a hasznok amesiusi két fő csoportja, az elméleti és a gyakorlati:

Informatio

Tanító Haszon

Institutio

Oktató vagy Igazgató Haszon

Rendkívül fontosnak tartják a kétféle haszon megkülönböztetését. Az előbbi ugyanis azt tárgyalja, hogy van-e valami vagy nincs, míg az utóbbi azt mutatja meg, hogy meg kell-e tennünk valamit vagy nem. Az *Informatio* a hit, az igazság,

¹¹ Georgius Martonfalvi, *Exegesis libri primi Medullae Amesianae* (Debrecen: 1670) RMNY 3632; *Exegesis libri secundi Medullae Amesianae* (Debrecen: 1675) RMK II. 1354.

¹² Martonfalvi György, *Tanító és Cáfoló Theológiája* [...] (Debrecen: 1679) RMK I. 1231.

¹³ Georgius Martonfalvi, *Petri Rami dialecticae libri duo* (Utrecht: 1658) RMK III. 2021; (Debrecen, 1664) RMNY 3146; *Examen Logicum undecim decadibus absolutum* (Debrecen: 1664) RMNY 3145.

¹⁴ Martinus sylvanus [Szilágyi], *Biga pastoralis* [...] (Debrecen: 1684) RMK I. 1536.

a megítélés elméleti kérdéseit érinti, az *Institutio* pedig gyakorlati tennivalóinkra figyelmeztet.¹⁵

Szilágyi is helyteleníti, hogy a gyakorlatban sokan összekeverik a kettőt. A Tanulásból következő egy bizonyos Haszon vagy oktat vagy tanít, de egyszerre a kettőt semmiképpen sem:

Minus convenienter igitur a multis Institutorius cum Informatorio confunditur (taliter loqui amantibus: oktat s' tanít ez a tanúság).¹⁶

Az idézett szerzőknek a magyar elméleti szaknyelv megteremtését célzó kísérletei rendkívül jelentősek. Ennek többen is igyekeztek érvényt szerezni munkásságukban, és voltak, akik szükségességét elméletben is megfogalmazták. Apafi Mihály Vendelinus-fordításának előszavában írja:

A' Philosophiai, kiváltképpen penig, Metaphysicai és Logikai terminusokat, noha nem könnyen; mindazonáltal Anyai nyelven igyekeztünk ki-rajzolni: mellyek, talám egy-előszér némellyeknek darabosoknak fognak látczani, de hosszabb hozzájuk való szokással, idővel meg-fognak lágyulni. És ha ennek előtte a' Magyar fordítók azt cselekedték volna gyakrabban; mostan nem csak azoknak, hanem a' Philosophusoknak és Theologusoknak meg-értésekben és fordításában-is boldogabbak volnánk.¹⁷

Így annál szomorúbb, hogy a 17. század második felének próbálkozásai feledésbe merültek és sokáig folytatás nélkül maradtak. Pedig a latin és magyar terminusok következetes, párhuzamos feltüntetése talán elvezethetett volna a közérthető ma-

¹⁵ „Informatio versatur circa fide, veritatem, iudicium sequentem. [...] Institutio versatur circa observantiam, seu praxin vitae.” Martonfalvi, *Ars concionandi...*, Regula X.

¹⁶ Szilágyi, *Biga...*, 64.

¹⁷ Apafi Mihály ford., [...] *Wendelinusnak, a' Keresztyén Isteni Tudományról írott két könyvei* [...] (Gyulafehérvár: 1673) RMK I. 1161, A' Keresztyén Olvasóhoz Elöl Járó Beszéd.

gyar tudományos próza létrejöttéhez, majd önállósulásához. Erre azonban még sokáig kellett várni.

A latin szövegbe illesztett magyar idézetek nemcsak a terminológia alakulását illetően, hanem más összefüggésben is hasznosak a kritikátörténet számára. Felvillantják a kor anyanyelvű prédikációinak olyan sajátosságait, amelyeket források híján más adatokból nem ismerhetünk. Szilágyi például arra is figyelmeztet, hogy az igehirdetőnek meg kell őriznie tekintélyét. A *gravitas* követelményéről szólva említi, hogy a köznapi, esetleg szellemesnek szánt fordulatok veszélyeztethetik az alkalom komolyságát:

Facessant isti et facetiae, quae risum excitarent (quales sunt: övék légyen tudományok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta, et c.).¹⁸

Jászberényi Pál Angliában tett közzé párhuzamos latin–angol nyelvkönyveket 1663-tól.¹⁹ Az *Institutio Grammaticarum*²⁰ latin nyelvtan latin magyarázatokkal, párhuzamos latin–angol paradigmásorokkal. Jászberényi mintegy bevezetőül szánta az angliai iskolák számára kötelezően elrendelt *Grammatica Lilianá*hoz, annak könnyebb megértését elősegítendő.

Következő munkája, amelyet magyarul *Új szövétnek*ként emlegetnek, először angol címlappal jelent meg.²¹ A második, bővített kiadásban latin címlap előzi meg az angolt. Összesen négy londoni edícióról tudnak a bibliográfiák.²² Ebből következtethetünk gyakori használatára. Tekintettel arra, hogy az iskolai tan-

¹⁸ Szilágyi, *Biga*..., 187.

¹⁹ Pedagógiai munkásságáról részletesebben: Dukkon 1997.

²⁰ Paulus P. Jászberényi, *Institutionum Grammaticarum Pars Prima et Pars Secunda. Exhibens Paradigmata Declinationum, Comparationum & Conjugationum* (London: 1663) RMK III. 2210; (London: 1666) – az RMK-ban nem szerepel; (London: 1667) RMK III. 2392; (London: 1669) RMK III. 2495.

²¹ Paul P. Jászberényi, *A New Torch to the Latine Tongue* (London: 1664) RMK III. 2252.

²² Paulus P. Jászberényi, *Fax nova Linguae Latinae [...] A New Torch to the Latine Tongue* (London: 1666) RMK III. 2353; (London: 1667) – az RMK-ban nem szerepel; (London: 1670) RMK III. 2530.

könyvek nem mindig maradtak meg, elképzelhetők további, elveszett kiadások is. A könyv első fele angol–latin szótárnak tekinthető. A *vocabularium*ot az *idiotismus*ok rendszerezése követi. Szófajonként betűrendben következnek az egyes szavakkal alkotható szókapcsolatok, példákkal az olyan szövegösszefüggésekre, amelyekben az adott konstrukciót használni lehet. A latin példák mellett mindeütt ott állnak angol megfelelőik.

Jászberényi tisztázza, hogy munkája nemcsak latin grammatika, hanem egyben angol nyelvkönyv is. Leszögezi: amellet, hogy az angolok megtanulhatnak belőle latinul, az idegenek a latin mellett az angolt is elsajátíthatják.²³

A szerzői önreflexiók vizsgálatában különös figyelmet érdemel a nemzeti öntudat megfogalmazása. Az említett művek címlapján is szerepel, hogy szerzőjük „Transylvanus-Hungarus”. Az *Új szövétnek* előszavában Jászberényi hangsúlyozza: amiért messze földről érkezett, nem szükségszerű, hogy járatlan legyen a tudományokban.²⁴

Összefoglalásként remélhetjük: habár az említett szerzők kritikátörténeti érdekű munkássága alighanem nehezen lenne kapcsolható a héber üdvözlőversekhez, retorikai, logikai és grammatikai műveiknek rövid ismertetése és jelentőségük kiemelése – az *usus informatorius* jegyében – talán hasznosan egészítheti ki a személyükhöz fűződő tudnivalókat.

²³ „Bein very useful for Gentlemen, Lawyers, and young Clerks, and all others: either for Englishmen that desire to better their Knowledge in the Latine Tongue, or for Strangers to learn and speak english.” *New Torch...*, címlap. „Viris Generosis, Jurisconsultis, Scribis: omnibus denique Latinae juxta et Anglicanae linguae studiosis, Anglis puta et Peregrinis, ad uberiores utriusque linguae cognitionem contententibus, perquam utilis et necessaria.” Jászberényi, *Fax nova...*, címlap.

²⁴ „[...] ne quis sublime doctus eo haec spernat, quod ab homine extraneo vel minus literato veniant.” Jászberényi, *Fax nova...*, Praefatio. „Worthy Englishmen, You may wonder that I being but a Stranger among you, should set upon such a work as this: both in respect of your selves, to whom it more properly belonged: as also in respect of my self, who might be accounted unable to perform it.” Jászberényi, *New Torch...*, To the Reader.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baráth 2000 Baráth Béla Levente, *Martonfalvi György (1635—1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*, Debrecen: D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2000.
- Bartók 1998 Bartók István, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között* (Irodalomtudomány és kritika), Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998.
- Dukkon 1997 Dukkon Ágnes, „Comenius módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében”, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997) 76–82.
- Fazakas és Győri (szerk.) 2008 Fazakas Gergely és Győri L. János (szerk.), *Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, Debrecen: Debreceni Egyetem – Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008.
- Hotson/Zászkaliczky (ford.) 2009 Howard Hotson / Zászkaliczky Márton (ford.), „Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói”, *Helikon* 55 (2009) 116–141.
- Kecskeméti 2009 Kecskeméti Gábor, „Medgyesi Pál prédikációelméletének forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2009) 158–169.
- Kecskeméti 2018 Kecskeméti Gábor, „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi ráimizmus”, *Gerundium* 9/3 (2018) 25–50.
- Kecskeméti 2019 Kecskeméti Gábor, „A ráimizmus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium* 10/3–4 (2019) 65–83.
- Nagy 2000 Nagy Árpád, „Martonfalvi Tóth György”, *Honismeret* 28/2 (2000) 87–90.

- Oláh 2007 Oláh Szabolcs, „»Az egészséges beszédnek példáját megtartsd«: A kegyességgyakorlás nyelve (Medgyesi Pál: *Praxis pietatis* és *Doce nos orare*)”, *Studia Litteraria* 45 (2007) 163–189.
- Petrőczy 2006 Petrőczy Éva, *Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról* (Historia Litteraria 20), Budapest: Universitas Kiadó, 2006.
- Tóth 1977 Tóth Béla, „Weszprémi István első életrajzi munkája: Szilágyi (Sylvanus) Tönkö Márton élete”, *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 4 (1977) 161–168.
- Zsengellér 2021 Zsengellér József, „Franeckeri héber *carmina gratulatoria* Martonfalvi György és diákjainak tollából”, *Református Szemle* 114/2 (2021) 125–158.